

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noorse kabeljauwvisserij en Nederlandse kooplieden: Vistechnieken, vangstresultaten en de afzetmarkt voor stokvis in de zeventiende eeuw
Ubbens, J.

Citation

Ubbens, J. (1997). Noorse kabeljauwvisserij en Nederlandse kooplieden: Vistechnieken, vangstresultaten en de afzetmarkt voor stokvis in de zeventiende eeuw. *Tijdschrift Voor Zeegechiedenis*, 16(1), 17-30. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4305862>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4305862>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

- C.L. Deeler, A.H. Huussen, 'Opmerkingen betreffende de kuilvisserij op de voormalige Zuiderzee, voornamelijk in de zestiende eeuw' in: *Holland* 5 (1973) 221-242. Historisch werk van een bioloog: S.J. de Groot, 'Een historisch overzicht van de minimummaten voor vissen en de minimummaaswijdte voor netten in de Nederlandse zeevisserij' in: *Visserij* 35 (1982) 37-42, 69-74, 213-218; id., *Een eeuw visserijonderzoek in Nederland 1888-1988* (Ijmuiden 1988). Van een historisch antropoloog: R. van Ginkel, 'Limited entry: panacea or palliative? Oystermen, state intervention and resource management in a Dutch maritime community' in: *Journal of shellfish research* 7 (1988) 309-317.
12. J. Materné, 'Beroeps- en vrijetijdvisserij op de Vlaamse binnenwateren tussen Antwerpen en Gent voor de industriële revolutie' in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 71 (1988) 141-172.
 13. In de oesterkwekerij wisten familiebedrijfjes zich op den duur beter te handhaven. R. van Ginkel, *Elk vist op zijn tij. Een historisch-antropologische studie van een Zeeuwse maritieme gemeenschap, Yerseke 1870-1914* (z.p., 1991).
 14. H.S. Gordon, 'The economic theory of a common-property resource: the fishery' in: *Journal of political economy* 62 (1954) 124-142; R. Townsend en J.A. Wilson, 'An economic view of the tragedy of the commons' in: B.J. McCay, J.M. Acheson (eds.), *The question of the commons. The culture and ecology of communal resources* (Tucson 1987) 311-326.
 15. D. Brinkkemper, *Visserij in de meren rond Purmerend (16e eeuw)* (Volendam 1995).
 16. Voor hetzelfde verschijnsel bij veehoudende nomaden, cf. M. Godelier, *The Mental and the Material. Thought Economy and Society* (Thetford 1984) 86-87, 100.
 17. Radkau, 'Was ist Umweltgeschichte', 26. Citaat: 17.
 18. *Mededeelingen over visserij* (1907) 6; cf. H.C. Redeke, *Rapport over onderzoekingen betreffende de visserij in de Zuiderzee ingesteld in de jaren 1905 en 1906* ('s-Gravenhage 1907).
 19. *De Zuiderzeevervisserij. Rapport een commissie van onderzoek* (Leiden 1905) 134.
 20. Verzoekschrift schippers Volendam aan Tweede Kamer [1881], afgedrukt als bijlage in: H. Tuyp, *Meer licht over het vraagstuk der wonderkuil (alias moordkuil), aan Regeering, Vertegenwoordiging en Belanghebbenden aangeboden* (Edam z.j. [1885]).
 21. Th.H. van Doorn, *Mensen vissen vogels. Riviervisserij vergane glorie* (Amsterdam 1977) 113-114.
 22. Algemeen Rijks Archief, Archief College voor de Zeevisserijen, omslag 69, Voorzitter aan Hoofdopzichter der Zuiderzeevervisserij 25 augustus 1882; Hoofdopzichter aan Voorzitter 29 augustus 1882.
 23. *Handelingen Tweede Kamer* (1907-1908) 1756.
 24. *Het net en de wet* 12, 48-49.
 25. *Verzoekschriften Tweede Kamer* 1883-1884 nr. 399, rekest vissers en vishandelaars Huizen, 31 december 1883.
 26. *Verzoekschriften Tweede Kamer* 1884-1885 nr. 338, rekest Raad Elburg 9 april 1885. Zie ook nr. 340, rekest Raad Bunschoten, 18 april 1885, waarin sprake van het "gemak" van de Volendamers.
 27. *Verzoekschriften Eerste Kamer* 1884-1885 nr. 38, rekest gemeentebesturen Harderwijk, Bunschoten, Huizen, Marken, Vollenhove, Kampen en Elburg, 6 juli 1885. *Verzoekschriften Eerste Kamer* 1889-1890, rekest Kamer van Koophandel Harderwijk, 3 april 1890.
 28. Y. Ypma, *Geschiedenis van de Zuiderzeevervisserij* (Amsterdam 1962) 91.
 29. Hoek, 'Rapport over de visserij in de Zuiderzee uitgebracht aan het College voor de Zeevisserijen' in: *Handelingen Tweede Kamer* (1889-1890) 33.
 30. J.J. Zijlstra, *Het "rassen"-onderzoek bij de haring (Clupea harengus L.) en de interpretatie van veranderingen in de Noordzee-haring visserij. Een serie artikelen over de populatiestructuur van de Noordzee-haring in verband met vragen over bevissing en beheer van de stand [...]* (Leiden 1973); S.J. de Groot, 'De Zuiderzeeharing' in: *Visserij* 37 (1984) 82-85.
 31. P.P.C. Hoek, 'Rapport over de visserij' Bijl. 1, 1-38.
 32. Ibid.
 33. Een voorbeeld is het verdwijnen van de steur in West-Europa. Dit was een gevolg van landwinning die het hier beroofde van zijn paaigronden, niet van overbevissing.
 34. In *Het net en de wet* p. 35-38 heb ik de verschillende opvattingen over 'blik' (kleine visjes die de gedaante van haring hadden) weergegeven. Een classificatie vereist archiefmateriaal dat een historicus niet gauw zal tegenkomen. Cf. R. Ellen, 'Introductory Essay' in: R.F. Ellen en D. Reason (eds.), *Classifications in their Social Context* (London 1979) 1-32.
 35. *Aanteekeningen van Dr. P.P.C. Hoek met betrekking tot [...] de Zuiderzeevervisserij 1886-1892* (Archiefbewaarplaats Alkmaar Ministerie van Landbouw) 143.
 36. N. Elias, *Involvement and detachment* (Oxford 1987) 8, 49.
 37. Cf. R.C. Hoffmann, 'Economic development and aquatic ecosystems in medieval Europe' in: *AHR* 101 (1996) 631-669.

Noorse kabeljauwvisserij en Nederlandse kooplieden. Vistechnieken, vangstresultaten en de afzetmarkt voor stokvis in de zeventiende eeuw.

Joke Ubbens

Inleiding

In de middeleeuwen had de Duitse Hanze de stokvishandel in Bergen voor een groot deel in handen. Stokvis werd geruild tegen graan dat de oosthanzeaten aanvoerden. Rond 1550 verloor Lübeck zijn dominerende positie op het kantoor van de Hanze in Bergen aan de westelijke hanzesteden Bremen en Hamburg. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw zagen deze steden op hun beurt hun leidende positie in de stokvishandel overgaan in handen van de Hollanders en de burgers van Bergen, onder wie velen van Hollandse origine.

Stokvis wordt gemaakt van kabeljauw. In de Noordzee en later tevens bij IJsland visten ook de Nederlanders op deze vis. Hoewel de visserij in de zeventiende eeuw geen aantoonbare invloed op de kabeljauwstand had (pas in de twintigste eeuw zouden de verschillende populaties onder meer door de visserij met het trawl-net achteruitgaan), was de vistechniek van de Nederlanders geavanceerder en veel productiever dan die van de Noren.¹ In dit artikel zal worden ingegaan op de vraag of de contacten tussen de Hollandse kooplieden in Bergen en de kabeljauwvisserij in Noorwegen hebben geleid tot het invoeren en in zwang raken van de Westeuropese vistechniek in Noord-Noorwegen.

Hollanders in Bergen

Vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw overspoelde een schare buitenlandse handelaars Bergen. Onder hen waren Engelsen, Schotten, Duitsers die niet tot de Hanze behoorden en Friezen, maar vooral Hollan-

ders en dan met name Amsterdammers. De Amsterdammers beriepen zich erop dat ze op grond van hun oude privileges dezelfde rechten hadden als de Noorse burgers om handel te drijven in Bergen. Deze *nykommere*, zoals ze genoemd werden, vormden een bedreiging voor de handelsactiviteiten van de burgers van Bergen, die zich juist in deze tijd aan Strandsiden, gelegen aan de haven tegenover *das Kontor* van de hanzeaten op Bryggen, een eigen positie begonnen te verwerven. De burgers wisten zich in hun streven de handel voor zichzelf te houden gesteund door de overheid, die door middel van allerlei wetgeving de handelsactiviteiten van de vreemdelingen trachtte in te perken. Zo mochten ze alleen tijdens de zomermaanden in Bergen handel drijven en niet direct met de vissers, de zogenaamde *fiskerbønder*, in Nordland zaken doen.

Een manier om onder deze beperkingen uit te komen was zich als burger te laten inschrijven in Bergen. Maar om te voorkomen dat een handelaar zich slechts voor een korte tijd (tot de zaken gedaan waren) liet inschrijven – iets waar naar het schijnt vooral de Hollanders een handje van hadden – had de koning al in 1572 bepaald dat de burger in spe een eed moest afleggen de rest van zijn leven in Bergen te blijven wonen. De burgerregisters van Bergen laten zien dat in de decennia rond 1600 vele Hollanders deze stap inderdaad zetten. Behalve handwerkslieden en kleine handelaars waren onder hen ook nogal wat kooplieden met kapitaal en internationale handelscontacten.² Velen van Bergens meest vooraanstaande burgers waren dan ook van

Hollandse geboorte.

Hollenderstredet en omgeving behoorden in deze tijd tot de rijkste buurten van Bergen; aan Strandsiden behoorden de meeste grote kantoren toe aan kooplieden die afkomstig waren uit Holland. De handelstaal in Bergen was, afgezien van officiële documenten die in het Deens/Noors gesteld waren, een mengeling

van Nederlands en plat-Duits. Deze kapitaal-krachtige kooplieden vestigden zich onder meer in Bergen omdat ze, in een tijd waarin de Republiek in oorlog was met Spanje, op deze wijze onder neutrale vlag hun handel met Zuid-Europa (Spanje!) en het Oostzeegebied en Archangelsk konden voortzetten. De samenwerking met de handelshuizen in

Nederland, vaak in handen van familieleden, bleef hecht, maar stond een soepele integratie van deze burgers van Hollandse afkomst in de Bergense maatschappij niet in de weg.³

Al snel hadden zij en de van afkomst Noorse burgers gezamenlijke belangen in Bergens scheepvaart. Het overgrote deel van de vloot werd gefinancierd door middel van partenrederij en beide partijen hadden vaak parten in hetzelfde schip, waarbij soms ook nog kapitaal van partenreders uit Holland kwam. Grote schepen werden vaak in Holland gebouwd. Soms is het dan ook moeilijk uit te maken of een schip in Bergen of in de Nederlanden thuishoorde. Hoewel het bronnenmateriaal voor deze tijd ontoereikend is om de grootte van de vloot in aantallen schepen en totale aantal lasten te kunnen bepalen, blijkt er wel uit dat er in de jaren negentig van de zestiende eeuw een sterke expansie van Bergens scheepvaart plaatsvond. De drijvende kracht achter deze expansie waren de burgers van Hollandse afkomst. Zij brachten het kapitaal en de handelscontacten mee. Voor de jaren 1577 en 1640-1641 zijn er, respectievelijk uit een tollijst en een havenbelasting (*ringpen-ger*), wel gegevens over het totale aantal lasten van de vloot. In 1577 was Bergens vloot 1.300 lasten groot, in 1640-1641 3.500 lasten. Een toename van circa 170 %.⁴

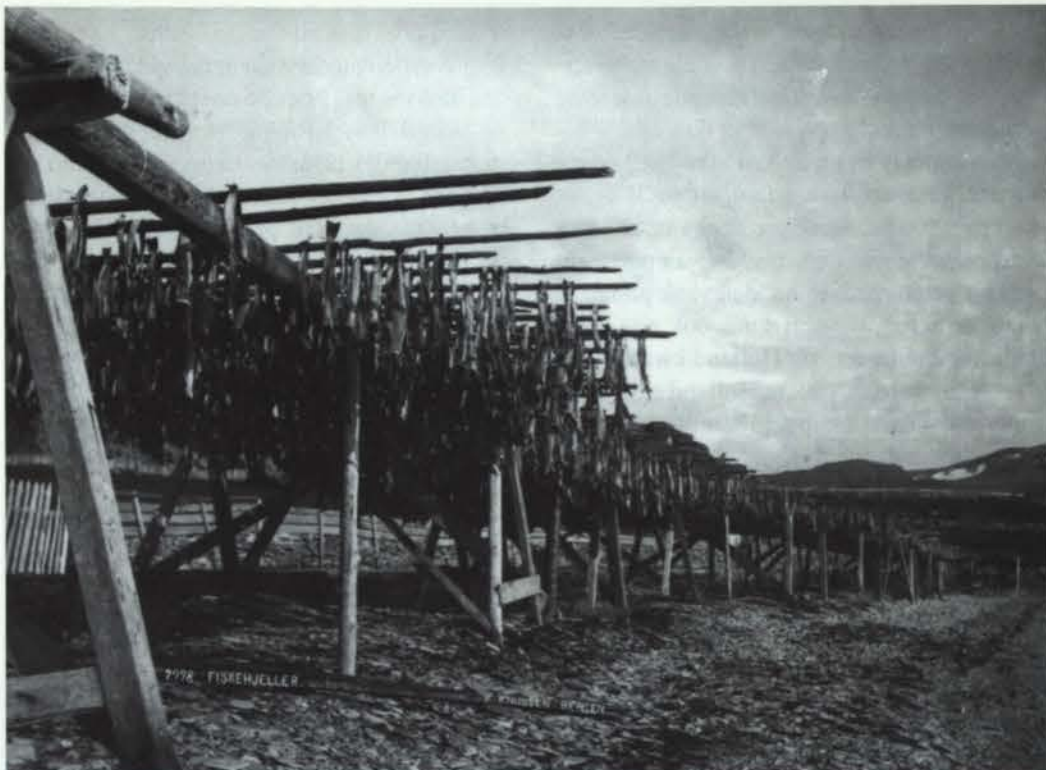
Het voornaamste uitvoerartikel van Bergen was stokvis.⁵ Gegevens over uitvoerhoeveelheden van dit artikel zijn er tot het midden van de zeventiende eeuw vrijwel niet. De tollijst uit 1577 laat zien dat er in dat jaar ruim 100.000 wagen werden uitgevoerd.⁶ Fossen schat de totale uitvoer per jaar in de hele zestiende eeuw op ongeveer dezelfde hoeveelheid, echter met ruim een verdubbeling in de jaren negentig. Belastinginkomsten uit Noord-Noorwegen wijzen op een sterk toenemende stokvisproductie vanaf de jaren veertig van de zeventiende eeuw tot ongeveer 1660. Deze groei komt ook tot uiting in de uitvoergegevens die voor de jaren 1650-1654 beschikbaar zijn. Het jaarlijkse gemiddelde lag in deze jaren op bijna 364.000 wagen; drieënehalf

keer de hoeveelheid van 1577 dus.⁷

Wie voerden nu deze toenemende hoeveelheden stokvis uit? Niet de oosthanzeaten, want zij waren hun leidende positie in Bergens stokvishandel al in de tweede helft van de zestiende eeuw kwijtgeraakt aan de westelijke hanzesteden. Uit de Sonttolttabellen blijkt dat de oostelijke hanzesteden, vooral Lübeck en Rostock, na nog een paar topjaren in het eerste decennium van de zeventiende eeuw waarin ze circa 80.000 wagen per jaar uitvoerden, hun export geleidelijk tot vrijwel niets zagen teruglopen in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw. Het Oostzeegebied viel toen als afzetmarkt voor stokvis weg. Afgaande op de aanloop van schepen in Bergen waren het ook niet de hanzesteden in het Westen. Na een hoogtepunt in het jaar 1598 met bijna 90 schepen liep het aantal schepen uit Bremen en Hamburg terug naar 10 à 15 in de jaren dertig van de zeventiende eeuw.

Het aandeel van de Hollandse schepen was in 1599 met 16 schepen 8% van het totale aantal buitenlandse vaartuigen. In 1634 was de vrachtcapaciteit van de 23 – in verhouding grote – Hollandse schepen die Bergen aandeden 2.060 lasten, bijna 26% van het totaal van 8.016 lasten van alle schepen uit de gebieden en steden die betrokken waren bij de stokvisuitvoer.⁸ Van het totale aantal van 8.016 lasten in 1634 neemt Bergens eigen handelsvloot er 4.627, dat is bijna 58%, voor haar rekening. Gezien de nauwe samenwerking tussen de burgers in Bergen en de Hollanders ging waarschijnlijk een groot deel van de stokvisuitvoer in Bergense schepen naar Hollandse havens, in de eerste plaats naar Amsterdam.⁹

We kunnen dan ook stellen dat op z'n laatst in de jaren dertig van de zeventiende eeuw de Bergenaren en de Hollanders de stokvismarkt overnamen van de hanzesteden, met Holland als de belangrijkste exportbestemming.¹⁰ De uitvoer en dus ook de productie vertoonden een zeer sterke groei in de periode 1590-1660. Op de vraag op welke wijze deze productiegroei tot stand kwam zal aan het eind

Stokvis hangt te drogen op houten rekken, de zogenaamde fiskehjeller. Foto Knud Knudsen, circa 1900. Collectie Universiteitsbibliothek Bergen.

van dit artikel worden ingegaan.

De productie van stokvis

Stokvis werd langs een groot deel van de westkust van Noorwegen geproduceerd, het grootste deel echter in Nordland en vooral in Lofoten, waar het klimaat het meest geschikt is voor het drogen van de vis. Stokvis is zonder zout gedroogde kabeljauw (*Gadus morhua*), die over houten rekken (*hjeller*) te drogen wordt gehangen; ofwel met twee tegelijk, bij de staart aan elkaar gebonden (*rundfisk*), ofwel per stuk, na in de lengte tot aan de staart doormidden gesneden en van de ruggegraat ontdaan te zijn (*råskjær*). Dit laatste wordt vooral bij de grotere exemplaren gedaan, dan wel naarmate men later in het jaar of zuidelijker komt en de kans op wormstekige en zure vis groter wordt. De *råskjær* werd in de zomer ook wel in de zon op de rot-

sen te drogen gelegd omdat het drogen zo sneller ging en heette dan *plattfisk*. Maar in de zomer gemaakte stokvis was weinig waard.

Hoewel in Finnmark in de zomer en de herfst op *loddetorsk* (*lodde* is spiering, *torsk* kabeljauw) i.e. de foeragerende kabeljauw alsmede op *kysttorsk* (een ondersoort) werd gevist en van deze kabeljauw ook wel stokvis werd gemaakt, werd toch het overgrote deel van de stokvis vervaardigd van *skrei*. Dit is dezelfde kabeljauw als de *loddetorsk* die aan de kusten van Finnmark foerageert, maar nu is het de paaiende vis. Deze Noordoost Arctische kabeljauw, ook wel de Arctisch Noorse kabeljauw genoemd, komt in de maanden februari en maart (in een goed vangstjaar tot half april) vanuit de Barentszee langs de kust van Noorwegen om te paaien, van West-Finnmark tot aan Møre (71° tot 62,5° NB),

maar vooral bij Lofoten (68° NB). Het is -in potentie althans- de grootste kabeljauwpopulatie ter wereld.¹¹

Van een gedeelte van deze overvloed aan vis werd al vanaf de twaalfde eeuw stokvis gemaakt voor de buitenlandse markt. De afzetmarkt werd gevormd door Engeland en de Rijnstreek en in de volgende eeuwen kwamen daar het Oostzeegebied, Vlaanderen en Holland bij.¹² In een tijd waarin de mogelijkheden tot conservering van eiwitrijk voedsel geringer waren dan tegenwoordig, leende gedroogde vis zich uitstekend voor de handel vanwege zijn lange houdbaarheid; ten noorden van de Alpen wel tot drie jaar. Bovendien was de vis licht in gewicht in verhouding tot zijn handelswaarde.

In de maanden februari en maart, als de *skrei* zich aan de kust van Lofoten vertoonde, kwamen niet alleen de *nordlendinger* die direct aan de kust woonden de vis vangen, maar ook vissers uit het binnenland en van het zuidoostelijk van Lofoten gelegen Salten en Helgeland. Dit waren de reeds genoemde *fiskerbønder* (*fisker* is visser, *bonde* boer). Zoals uit de benaming al blijkt leefden deze mensen niet alleen van de commerciële visserij en de stokvisproductie.¹³ De producten van andere activiteiten waren echter voornamelijk bestemd voor eigen gebruik. Veeteelt was een belangrijke voedingsbron, verder graanverbouw (voornamelijk van rogge) die naar het noorden toe ten gevolge van het koudere klimaat marginaal werd, en visserij voor eigen consumptie, die tussen de andere bedrijven door het hele jaar plaatsvond. De seizoensvisserij op *skrei* viel in de voor de landbouw stille maanden, zodat zij niet ten koste van deze behoefte te geschieden.

Waarom produceerden de *fiskerbønder* voor de markt? In de eerste plaats om een ruilmiddel te hebben voor graan, meel en bier. Graan en graanproducten uit Bergen dekten in Lofoten/Vesterålen en Troms 25 tot 40% van de caloriebehoefte. De eigen graanverbouw stelde hier niets voor. Ten tweede kregen de vissers op deze manier wat geld in handen om

visgereedschap zoals vislijn en haken en luxegoederen als buitenlandse textiel, tabak en brandewijn te kopen.¹⁴

De visserij op *skrei* ging op primitieve wijze. De vissers gingen overdag de zee op in kleine bootjes met drie of vier man. 's Avonds moesten ze weer aan land zijn om de gevangen vis te drogen te hangen. Er werd gevist met het *juksasnøre*, een handsnoer van hennep waaraan één enkele haak van ijzer zit. Snoer en vishaken werden in Bergen gekocht. Het snoer had een bereik van 80 à 250 meter, de gangbare lengte lag tussen de 120 en de 160 meter.¹⁵ Als zinker werd een steen, vanaf waarschijnlijk de zestiende eeuw een stuk lood of ijzer gebruikt. Het aas bestond meestal uit wormen of stukjes vis. Op deze manier ving een visser in Lofoten in een normaal seizoen zo'n 900 à 1000 vissen, wat circa 25 tot 30 wagen stokvis opleverde.¹⁶

De nieuwe vistechiek

Ook de Hollanders visten op kabeljauw. Deze zogenaamde 'kleine visserij' werd van betekenis rond 1600. Zij vond plaats op de Noordzee, vooral bij de Doggersbank en vanaf ongeveer 1650 ook bij IJland. Net als bij de Noren was het grootste gedeelte van de door de Nederlanders gevangen kabeljauw voor de export bestemd; het afzetgebied lag tussen de Rijn en de Seine. De kabeljauwvisserij van de Nederlanders kende wat de Noordzee betreft een zomer- en een wintervisserij. Voor IJland vertrokken de schepen ongeveer half april waarna ze tien tot twintig weken op zee bleven.

De bemanning bestond niet uit boeren maar uit full-time zeelieden, die in de dorpen en steden in de Maasmond woonden. In tegenstelling tot de kustvisserij van de Noren was de kabeljauwvisserij van de Hollanders een visserij op volle zee, die om grote investeringen vroeg. Zij werd georganiseerd door kapitaalkrachtige kooplieden die de schepen vanuit onder meer Maassluis, Vlaardingen en Zierikzee uitreedden.

De kabeljauw werd aan boord gezouten en

heette aldus verwerkt *labberdaan* of *zoutevis*. Voor de verwerking van de vis waren zout en tonnen nodig. De schepen – doggers en vanaf circa 1650 de grotere hoekerscheperen – moesten groot zijn, vooral voor de visserij bij IJsland, om de vangst van maanden te kunnen bergen. Het visgereedschap vereiste een veel grotere investering dan het handsnoer van de Noren. Er werd met hoekwant gevist, een lange lijn met korte zijlijnen waaraan haken zaten. 150 van deze lijnen aaneengevoegd heetten een beug. De beug bevatte circa 4.000 haken, angels of hoeken genoemd. De lijnen werden ook wel apart overboord gegooid en elk door een man vastgehouden (kolvisserij). De opbrengst per man kon met dit gereedschap een veelvoud zijn van die met het *juk-sa*.

Over productiehoeveelheden van deze visserij is in de zeventiende eeuw echter weinig bekend.¹⁷ De Noren hoefden voor hun kabeljauwvisserij niet te investeren in grote schepen. De vis kwam hier immers vlak onder de kust voor. Het overnemen van de vistechiek van de Hollanders en de Engelsen bij de kabeljauwvisserij lag echter wel voor de hand. Weliswaar vereiste het hoekwant een grotere investering dan het *juksasnøre*, maar dat het de opbrengst per man verhoogde was zonneklaar. Het hoekwant was bovendien ook bij de kustvisserij uitstekend te gebruiken. De periode 1577-1654 liet zoals gezegd een meer dan verdrievoudiging van de productie zien, net in een tijd dat de Hollanders samen met de Bergenaren de export van stokvis overnamen van de hanzeaten. Noorse wetgeving en jurisprudentie uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw maken ook melding van het gebruik van het hoekwant in Nordland.¹⁸

Voerden de Bergense kooplieden, van wie velen van Hollandse afkomst waren, het hoekwant als een gebruikelijk visgereedschap in Nordland in? Schreiner, een Noorse historicus die zich al voor de Tweede Wereldoorlog met de handelsbetrekkingen tussen Noorwegen en Nederland in de zeventiende

eeuw heeft beziggehouden, meent van wel. Hij trekt op grond van het in de tijd samenvallen van ten eerste de komst van kapitaalkrachtige Hollanders in Bergen, ten tweede de forse stijging van de productie van stokvis en ten derde de vermeldingen van het nieuwe visgereedschap in de bronnen, de conclusie dat vanaf de jaren negentig van de zestiende eeuw de Nederlanders niet alleen de scheepvaart in Bergen, maar ook de Noorse kabeljauwvisserij een krachtige kapitaalinjectie hebben gegeven. Zo kon het duurdere visgereedschap algemeen in zwang raken en zorgen voor een verhoogde productie – in Schreiners woorden: “een hoogconjunctuur van werkelijk wonderbaarlijke omvang” – in de zeventiende eeuw.¹⁹

Nieuwe technieken en productieverhoging passen ook goed in het beeld dat we hebben van de Hollandse entrepreneurs uit de jonge Republiek en hun grote ondernemingslust. Het idee dat door de Nederlandse bemoeienis met de Noorse kabeljauwvisserij in Lofoten het hoekwant het algemene visgereedschap werd, dat voor de verhoogde productie in de zeventiende eeuw zorgde, is ook bij een aantal andere schrijvers terug te vinden. Coldevin merkte echter in 1938 al op dat het hoekwant weliswaar rond 1600 in Lofoten bekend was, maar al in 1627 naar aanleiding van bezwaren van de kant van de meerderheid der vissers door de *lensherre* op de gewone visplaatsen niet meer werd toegestaan. Een aantal jaren later werd het helemaal verboden.²⁰ Dat het verbod op de hoekwantvisserij geen dode letter was waar velen de hand mee lichten, maar dat het hoekwant inderdaad nog heel weinig voorkwam, blijkt uit Nordlandse boedelbeschrijvingen die vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw voorhanden zijn. Stein Tveite stelde al voor deze als bron te gebruiken voor het bestuderen van de verspreiding van nieuwe types visgereedschap. Alf Kiil meldt dat het hoekwant in de boedelbeschrijvingen slechts sporadisch voorkomt, zelfs in het begin van de achttiende eeuw. Nedkvitne komt met een tabel met

Bredsgården op Bryggen in Bergen, rond 1900. Deze gebouwen zijn van na 1702, daar in dat jaar een grote stadsbrand alle pakhuizen vernietigde. De sfeer zal echter niet veel verschillen van die in de zeventiende eeuw. Collectie Norsk Folkemuseum.

gegevens uit boedelbeschrijvingen uit het eerste bewaarde boedelscheidingsprotocol in elk district. Hij heeft hierin alleen die boedelbeschrijvingen opgenomen waarin zeegereedschap (boten, visgereedschap) voorkomt. In Lofoten en Vesterålen komt het hoekwant slechts in een paar procent van de beschrijvingen voor.²¹

Economisch conservatisme?

Historici hebben zich over dit ‘economisch conservatisme’ van de *fiskerbønder* in Nordland verbaasd en hebben geprobeerd het te verklaren. Kiil noemt als een belangrijke oor-

zaak bijgeloof en de angst dat het nieuwe gereedschap de vis misschien zou afschrikken zodat hij de gewone paaiplassen voortaan zou mijden. Om dezelfde reden mochten in de vorige eeuw stoomschepen tijdens het visseizoen niet in de buurt van de grote vissersnederzettingen voor de kust komen. Uit de argumentatie bij de visserijwetgeving, die gebaseerd was op wat er onder de bevolking leefde, blijkt dat veel vissers ook bang waren dat de hoekwantvisserij het gewone volk het brood uit de mond zou stoten. Een oneerlijke concurrentie, waartegen de meerderheid van de bevolking zich letterlijk met hand en tand

verzette. Er vonden vechtpartijen plaats tussen vissers die met het *juksa* en zij die met het hoekwant visten.²²

In de wetgeving werd er steeds de nadruk op gelegd dat de wetten de belangen van de onbemiddelde tegenover die van de kapitaalkrachtige verdedigden. Høgsæt merkt op dat de meerderheid van de bevolking zich van een inkomen voor zoveel mogelijk individuen wilde verzekeren en dat de *fiskerbønder* daarom vasthielden aan een productiemethode die voor henzelf als groep de voordeligste was. Misschien had de bevolking ook het idee dat een verhoogde productie de prijs van de stokvis zou kunnen drukken. Het hoekwant veroorzaakte bovendien plaatsgebrek in zee, speciaal in Lofoten, waar de belangrijkste paaiplassen in de Vestfjord lagen (en daar de meeste jaren voor de kust van Austvågøy). Eén stel lijnen dat op een vaste plaats in zee werd gezet nam al gauw langs de kust een halve tot een kilometer ruimte in beslag. De wet van 1627 verbood daarom ook de hoekwantvisserij op de gewone visstekken. Toch kwam er een tijd dat de hoekwantvisserij gemeengoed werd in Lofoten. Deze ommezwaaï vond plaats halverwege de achttiende eeuw, een tijd van bloei voor de handel in stokvis en het voor Noorwegen nieuwe handelsproduct: klipvis. Toen werd er een oplossing gevonden voor het plaatsgebrek in zee; door de zee op te delen in aparte percelen voor de *juksa*- en voor de hoekwantvissers.²³ Was het hoekwant nu zo duur dat de prijs voor de meeste vissers/boeren onoverkomelijk was? Een *juksa* kostte ongeveer een waag stokvis. Uit de boedelbeschrijvingen in Finnmark, waarin het hoekwant in 76% van de gevallen voorkomt, blijkt dat één nieuwe lijn – waaraan in Noorwegen in deze tijd gewoonlijk zo'n 200 haken zaten – circa 3 wagen kostte.²⁴ Een dag- en een nachtlijn kostten dus samen zo'n 6 wagen. Ter vergelijking: één koe kostte ongeveer 8 à 10 wagen in Finnmark en 5 wagen (2,5 rijksdaalder) in Helgeland, waar de gemiddelde boer in het

begin van de achttiende eeuw zo'n 6 koeien had. Al met al moet het hoekwant voor de meeste *fiskerbønder* op te brengen zijn geweest. Het waren bovendien niet de armsten die tegen het hoekwant protesteerden. Na een verzoek van 24 vissers/boeren uit Lofoten, Vesterålen, Salten en Senja, werd met een *kongebrev* van 15 januari 1644 het hoekwant volledig verboden. Onder deze 24 mannen waren in ieder geval 19 *jekteskipper*. Zij waren de meest welgestelden en meest aanzienlijken onder de vissers/boeren, die een zeilschip met één mast (een *jekt*) bezaten, waarop de seizoenproductie aan stokvis van zo'n 30 tot 40 vissers naar Bergen kon worden gebracht.²⁵

Nedkvitne komt dan ook met een verdere verklaring voor het 'conservatisme' van de vissers/boeren; het hoekwant bracht z'n geld niet op, althans niet in Lofoten. De visserij op kabeljauw was hier immers, anders dan in Finnmark, een seizoensaanleggenheid. De *fiskerbønder* visten in februari en maart op kabeljauw, de rest van het jaar werd het hoekwant niet benut. Het *juksa* wel, dat werd het hele jaar door gebruikt voor de visserij ten behoeve van de eigen consumptie. Tussen 1500 en 1700 waren de visprijzen laag, zeker voor stokvis. Deze periode liet een halvering zien van de stokvisprijzen in verhouding tot die van roggemeel.

Ondanks de lage visprijzen bleven de vissers/boeren wel vissen voor de markt; ze hadden het geïmporteerde graan immers hard nodig ter aanvulling van hun eigen graanverbouw. Bovendien vond deze visserij zoals gezegd plaats in een tijd dat er in de landbouw toch niets te doen was. De keuze lag tussen stokvis produceren of niets verdienen. Geproduceerd werd er dus, maar wel met zo min mogelijk kosten; de hogere opbrengst die het hoekwant gaf woog door de bijzonder lage ruilwaarde van de stokvis niet op tegen de grotere investering.²⁶ Daarmee komen we aan de vraag op welke wijze en door wie de seizoensvisserij op kabeljauw uiteindelijk werd gefinancierd.

De financiering

Al in de tijd van de hanzeaten berustte de financiering op een kredietstelsel. In de zomer brachten de *jekteskipper* met hun schepen de gedroogde vis van Lofoten en omstreken naar Bergen. Bij de haven van Bergen (Vågan) kwamen de pramen en schuiten van de kooplieden langs om de vis naar de pakhuizen op Bryggen en later ook aan Stranden te brengen. De stokvis werd gewogen en op kwaliteit beoordeeld. Elke visser had zijn eigen koopman of *utred* die hem in ruil voor de vis graan, graanproducten, tabak en andere importwaren en bovendien de uitreding voor het volgend jaar verschaft. Was de geleverde vis niet voldoende om dit alles te betalen – de vangsten wisselden sterk van jaar tot jaar – dan verleende de koopman de visser een klein, maar zeker krediet. Op deze wijze bond de koopman in Bergen de producent in Nordland aan zich en verzekerde hij zich van de leverantie voor het volgend jaar. Zo kreeg hij greep op de productie die zo ver van Bergen plaatsvond.

De wet steunde de koopman door het de visser te verbieden aan een ander te leveren zolang hij bij een bepaalde koopman in het krijt stond (hiermee werd overigens nogal eens de hand gelicht). De meeste vissers hadden een schuld, uitgedrukt in wagen stokvis, bij hun *utred*. De hoogte van deze schuld groeide in de zestiende en de zeventiende eeuw door de prijsdaling van de stokvis ten opzichte van graan, en in de tweede helft van de zeventiende eeuw gingen de vangsten ook nog eens achteruit. Het kredietstelsel betekende voor de visser een buffer tussen hem en de markt. Viel de vangst een jaar tegen dan kreeg hij toch zijn graan en de uitrusting voor het volgend jaar. Was de productie daarentegen hoog, dan zorgde de koopman er wel voor dat de visser niet gauw genoeg graan kreeg in ruil voor zijn stokvis. Bijvoorbeeld door de visser te verplichten een hoger percentage van de opbrengst van de vis bij hem aan luxegoederen te besteden.

De koopman bepaalde bovendien zelf de prijs

die de visser voor zijn producten kreeg. Voor de koopman betekende het kredietstelsel dat het grootste gedeelte van de winst aan hem toeviel. Aan de andere kant droeg hij ook het grootste deel van het risico van een slechte vangst. De mogelijkheid om de vangsten te vergroten door de vissers uit te redenen met het hoekwant hebben de kooplieden in Bergen niet benut. Ook voor hen was in deze tijd het risico dat de investering er niet uit kwam te groot. Dit had alles te maken met de prijs die de stokvis op de markt in Noord-Europa opbracht.²⁷

De visprijzen

In de late middeleeuwen waren de prijzen voor vis in Noord-Europa in verhouding tot de prijzen van landbouwproducten (graan) hoog geweest. Maar vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw trad een langdurige daling van de visprijzen in ten opzichte van de graanprijzen, tot de verhouding zich in de zeventiende eeuw op een laag niveau voor de visprijzen stabiliseerde.

In Bergen werd in de late middeleeuwen, tot ongeveer het laatste kwart van de vijftiende eeuw, 6 à 7 kilo roggemeel gegeven voor 1 kilo stokvis. In de zestiende eeuw liep de ruilwaarde van stokvis terug van gemiddeld 3 kilo meel voor 1 kilo stokvis in de eerste helft van de eeuw naar gemiddeld 2 kilo meel voor een kilo stokvis in de tweede helft van de zestiende eeuw. In de zeventiende eeuw daalde de ruilwaarde van stokvis verder, tot deze zich vanaf de tweede helft van de eeuw handhaafde op minder dan 1,5 kilo meel voor 1 kilo stokvis. De ontwikkeling van de prijsverhouding in de importhavens van de stokvis vertoonde een parallelle ontwikkeling. Voor de *fiskerbønder* was de ruilverhouding van vis voor graan nog slechter, onder meer doordat ze op krediet kochten bij de uitreders in Bergen. Ook de belastingtienden in Nordland en Finnmark lieten een voor stokvis ten opzichte van rogge nog sterker dalende ruilwaarde zien.²⁸ Er zijn verschillende antwoorden gegeven op

de vraag waarom de periode 1475-1650 er een was van dalende (stok)visprijzen. Nedkvitne ziet een parallel tussen de demografische ontwikkelingen in Europa en de prijzen van graan en vis. In perioden van pre-industriële bevolkingstoename – zoals in deze periode – en de hieruit voortvloeiende gemiddelde koopkrachtafname, stegen de graanprijzen sterker dan die van bijvoorbeeld vlees en vis. De oorzaak hiervan was dat de gewone consument in tijden van verminderde koopkracht de voorkeur gaf aan goedkope voedingsmiddelen (graanproducten) boven dure (vlees en vis), met als gevolg dat de goedkope voedingsmiddelen sterker in prijs stegen dan de dure. Er is ook wel gewezen op de langzaam veranderende eetgewoonten na de Reformatie, waardoor het gebruik van vis door het wegvallen van de vastendagen zou zijn verminderd en de prijs gedaald. Vollen en in de vorige eeuw Wallem, spreken dit tegen omdat (stok- en klip)vis te duidelijke voordelen boven vlees had om alleen om godsdienstige redenen veel meer of minder te worden gegeten. Het product was goedkoper, beter houdbaar en lichter in transport dan vlees. Schreiner wijst op de enorme hoeveelheden vis die langzamerhand vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw door de Engelsen en de Fransen werden aangevoerd vanuit de nieuwe vangstgebieden bij Newfoundland en New England. Maar de prijsdaling van de stokvis kan hierdoor niet veroorzaakt zijn; deze zette al eerder in. De vis uit Newfoundland ging bovendien vooral naar Engeland, Frankrijk, Spanje en het Middellandse Zeegebied. Het afzetgebied van de Noorse stokvis had als zuidgrens Vlaanderen.²⁹

Concurrentie van andere vissoorten en -producten

Toch kreeg stokvis te maken met een toenemende concurrentie op zijn aloude afzetmarkten. De Engelse visserij bij de Noordzeebanken die rond 1370 begon en de visserij (en wat later ook de handel) bij IJsland vanaf 1412 waren waarschijnlijk de oorzaken

van het verdwijnen van de Noorse stokvis van de Engelse markt in het midden van de vijftiende eeuw. In de veertiende eeuw begon ook de volle zeevisserij van de Hollanders bij de Doggersbank en de productie van zoute haring, die in de zestiende eeuw een grote omvang kreeg. De door de Nederlanders geproduceerde zoute haring en kabeljauw gingen dezelfde markten bedienen als de stokvis uit Noorwegen. De Nederlandse haring had, net als de Noorse stokvis, zijn afzet tussen de Rijn en de Seine en in het Oostzeegebied. In de jaren negentig van de zestiende eeuw werden de landen rond de Oostzee en Noordwest-Duitsland plotseling het belangrijkste afzetgebied voor de Nederlandse haring. Van de gemiddelde vangst van 20.000 last per jaar in de eerste helft van de zeventiende eeuw ging ongeveer 40% naar het Oostzeegebied en 20% naar Noordwest-Duitsland. Een verklaring hiervoor ligt in het feit dat vanaf 1589 de haringscholen voor de Zweedse kust wegbleven.³⁰ Het belang van de Oostzeelanden als afnemers van de Noorse stokvis begon in deze tijd af te nemen. Toen het Oostzeegebied als afzetmarkt rond het midden van de zeventiende eeuw volledig wegviel ging voortaan vrijwel alle Noorse stokvis naar het gebied tussen de Rijn en de Seine. Ook de labberdaan vond hier zijn afzet.

De toenemende concurrentie van andere visproducten leidde in het algemeen niet tot een afnemende vraag naar Noorse stokvis. De periode 1590-1650 liet immers een meer dan verdrievoudiging van de productie zien, die grif aftrek vond. Maar de waarde van stokvis daalde wel, waarschijnlijk mede ten gevolge van de concurrentie van zoute haring en kabeljauw. En hij daalde niet alleen in verhouding tot graan, maar ook in verhouding tot de andere houdbare visproducten. Gerekend per kilocalorie (de voedingswaarde van stokvis ligt 1,75 keer hoger dan die van zoute haring) ligt de prijsverhouding in Holland tussen zoute haring en stokvis in de periode 1501-1550 gemiddeld op 1:1,2; in de periode

1551-1600 op 1:0,8 en in de hele zeventiende eeuw (de periodes 1601-1650 en 1651-1700) op 1:0,7. De waarde van stokvis ten opzichte van gezouten kabeljauw werd in Holland tussen de eerste helft van de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw gehalveerd. Ook elders trad een vergelijkbare verandering in de prijsverhoudingen op. Van een duur product in de vijftiende eeuw werd stokvis in de tweede helft van de zestiende eeuw goedkoper dan zoute haring en labberdaan. De verandering in de prijsverhoudingen komt waarschijnlijk ook voort uit een gestage kwaliteitsverbetering van de zoutvis en vooral van de Hollandse haring.³¹

Ook in verhouding tot het nieuwe product klipvis was de prijs van stokvis laag. Klipvis is kabeljauw die al aan boord licht gezouten werd en daarna aan land, op de rotsen, gedroogd. De voordelen boven stokvis zijn een kortere droogtijd en het minder afhankelijk zijn van lage temperaturen tijdens het drogen. Het was voor de kabeljauwvisserij bij Newfoundland niet mogelijk daar goede stokvis te vervaardigen, omdat ze in de zomer visten en de temperatuur dan te hoog was. De Fransen zoutten de vissen ter plekke zwaar en verpakten ze in tonnen, om ze vervolgens thuis te drogen. Dit leverde een nogal inferieur product op dat niet lang houdbaar was en voornamelijk bestemd voor de thuismarkt. Het waren de Engelsen die in Newfoundland klipvis produceerden, om die vervolgens te verhandelen naar Spanje en het Middellandse Zeegebied. De Nederlanders kochten deze vis op, niet alleen in Engeland maar vaak al in Newfoundland, eveneens voor de afzet in de landen rond de Middellandse Zee. De Engelsen klaagden er zelfs over dat Nederlandse handelaars de vis in Newfoundland opkochten "in great abundance to the hurt of English merchants, taking the prime of the market".³² In een ander verband merkten De Vries en Van der Woude al op dat de handel in vis kennelijk rendabeler was dan de productie ervan.³³

Aan het einde van de zeventiende eeuw

bracht een waag verse vis verwerkt tot klipvis in Finnmark twee keer zoveel op als een waag vis die verwerkt werd tot stokvis. De productie van klipvis was toen overigens nog onbeduidend. Voor 1740 werd klipvis in Noorwegen amper geproduceerd, hoewel dit gezien de gunstige prijs en het grote afzetgebied toch voor de hand leek te liggen.³⁴ De productie begon in Noorwegen, net als de hoekwantvisserij in Lofoten, pas enige omvang te krijgen halverwege de achttiende eeuw, toen de markt voor visproducten verbeterde. Klipvis vroeg om grotere investeringen, zowel in zout als in de vaartuigen om de verse vis van de vissers mee op te kopen. Want het waren de kooplieden die de verwerking tot klipvis organiseerden. Doordat de verwerking meer tijd kostte dan bij stokvis konden de vissers in Lofoten deze niet combineren met hun visserij, zoals bij de stokvis het geval was. Ze kwamen immers vaak van ver en hadden hier geen familie om bij de visverwerking te helpen. Stokvis werd door de vissers zelf gemaakt, behoefde geen conserveringsmiddel en werd vaak door henzelf naar Bergen gebracht. Voor de kooplieden was het de goedkoopste manier om aan geconserveerde kabeljauw te komen en ze voelden dan ook lange tijd geen behoefte om aan om de productie ervan iets te veranderen.³⁵

Hoe de productieverhoging tot stand kwam
Productieverhoging per individu door middel van technische vernieuwingen, zoals het hoekwant, zat er dus in de zeventiende eeuw voor de skreivisserij bij Lofoten en Vesterålen niet in. Toch steeg de productie van stokvis; eerst in de jaren negentig van de zestiende eeuw tot een verdubbeling van wat er gemiddeld per jaar in de zestiende eeuw werd geproduceerd (100.000 wagen). Daarna volgde een sterke toename vanaf het midden van de jaren veertig van de zeventiende eeuw, met een voorlopig hoogtepunt in de jaren 1650-1654 met gemiddeld meer dan 360.000 wagen per jaar. Blijkbaar nam de vraag toe en konden de fiskerbønder er ook aan voldoen. Niet door

productieverhogende technieken, maar door de inzet van meer mensen. De vangstresultaten waren in deze jaren bovendien goed.

De periode 1500-1700 laat een groei van de bevolking in heel Noorwegen zien, ook in Nordland.³⁶ Tot ongeveer 1550 was de groei in Nordland waarschijnlijk vooral te danken aan een toename in de visserijdistricten Lofoten en Vesterålen. Uit gegevens uit personele belastingen blijkt dat in de periode 1567-1701 het aantal mensen in Nordland groeide van circa 15.500 tot circa 33.000, meer dan een verdubbeling.³⁷ Maar in deze tijd was de groei het sterkst buiten de typische visserijdistricten, in Salten en vooral in Helgeland. Binnen de visserijdistricten trokken de mensen in deze tijd weg van de kust naar de (potentiële) landbouwgebieden in het binnenland. De vissersdorpen liepen leeg.

Het verloop van de visprijzen vond dus zijn weerslag in de geografische verschuivingen van de bevolkingsconcentraties. Voor het primaire levensonderhoud in Nordland werd de landbouw – vooral de veeteelt, waarvan de opbrengst per individu waarschijnlijk toenam – belangrijker, omdat met de commerciële seizoensvisserij op kabeljauw minder te verdienen viel. Maar ook al bracht de visserij steeds minder op, de inzet van de in Nordland wonende mannen in de seizoensvisserij bij Lofoten en Vesterålen veranderde niet. Bijna alle mannen vanaf 15 jaar in heel Nordland en Troms bleven eraan deelnemen. Ook in de periode 1660-1730, toen de vangstresultaten waarschijnlijk ten gevolge van een kouder, natter en stormachtiger klimaat (de Kleine IJstijd) veel minder werden en de prijzen voor stokvis op het dieptepunt waren. Want voor haar graanvoorziening bleef de bevolking van Nordland voor een groot deel afhankelijk van de aanvoer uit het buitenland, waarvan ze zich hoopte te verzekeren door haar ruilhandel met stokvis.³⁸

Besluit

In Nordland, waar de hoofdmoot van de kabeljauwvisserij ten behoeve van de stok-

visproductie plaatsvond, werd het hoekwant pas een gangbaar visgereedschap rond het midden van de achttiende eeuw. Dat was zeker twee eeuwen nadat de Engelsen en de Hollanders al op deze manier visten bij de banken in de Noordzee, en ruim een eeuw nadat de Hollanders en de Bergenaren de belangrijkste exporteurs van stokvis werden. Daar de stokvishandelaren in Bergen in de meeste gevallen ook de uitreders van de vissers waren, zouden dus de kooplieden en niet de vissers van economisch conservatisme moeten worden beticht. Maar de reden die Nedkvitne geeft, namelijk dat het hoekwant in een tijd van lage visprijzen in Nordland zijn geld niet opbracht en daarom niet het gangbare visgereedschap werd, is aannemelijk. De kooplieden voelden geen enkele behoefte te investeren in een hogere productie of in duurere verwerkingsmethoden zolang de visprijzen laag waren. Dat zou de Noorse vis duurder maken en zijn concurrentiepositie verzwakken. Hierachter zat geen economisch conservatisme, maar calculerend ondernemerschap.

Noten

1. In de zestiende eeuw lag de vangst van Arctisch Noorse kabeljauw rond de 10.000 ton per jaar. In de jaren 1946-1978 lag de gemiddelde jaarlijkse vangst op ongeveer 800.000 ton, met piekjaren waarin vangsthoeveelheden voorkwamen van meer dan 1 miljoen ton. In 1990 bereikten de vangsten een naoorlogs dieptepunt met nog geen 200.000 ton. Odd Nakken, 'Causes of trends and fluctuations in the Arcto-Norwegian cod stock' in: Jakob Jakobsson e.a. (ed.), *Cod and Climate Change. International Council for the Exploration of the Sea (ICES). Proceedings of a Symposium held in Reykjavik, 23-27 augustus 1993*. Vol. 198 (s.l. 1994) 213-214.
2. Zie voor namen bijvoorbeeld: Dagny Jørgensen, 'Cryn Crynsz. Hooft' in: *Bergens Historiske Forenings Skrifter* (BHFS) 53 (1947) 219-243; Bernt Lorentzen, *Bergen og sjøfarten. Fra Olav Kyrres tid til året 1814* (Bergen 1959, 1980) 2 dln., deel I, 154-156; Anders Bjarne Fossen, *Bergen bys historie II. Borgerskaps by 1536-1800* (Bergen 1979) 152.
3. Johan Schreiner, *Hanseatene og Norge i det 16.*

4. *århundre* (Oslo 1941) 350-352; Lorentzen, *Sjøfarten* 146-148; Fossen, *Bergen bys historie II*, 149-154.
5. Schreiner, *Hanseatene* 351-352; Lorentzen, *Sjøfarten* 151, 156. Fossen, *Bergen bys historie II*, 216-226.
6. De gangbare gewichtseenheid voor stokvis was in de zeventiende en een groot deel van de achttiende eeuw in Noorwegen de waag (*vågen*). Een waag is 18,52 kilo. Een last is 84 wagen. Rolf Fladby, Steiner Imsen en Harald Winge (eds.), *Norsk Historik Leksikon ... 1500-1850* (Oslo 1974) 371; Fossen, *Bergen bys historie II*, 194. Bergen was tot de tweede helft van de zeventiende eeuw de enige haven in Noorwegen die stokvis in noemenswaardige hoeveelheden uitvoerde. In 1614-1615 voerde Trondheim bijvoorbeeld 3.500 wagen uit. Pas in de tweede helft van de eeuw kwam Trondheim met een stokvisuitvoer van enige betekenis. In de laatste tien jaar van de zeventiende eeuw nam Trondheims uitvoer toe tot de helft à tweederde van die van Bergen. De uitvoer van deze laatste stad lag in de eerste helft van de jaren negentig op gemiddeld 194.000 wagen per jaar. Bjørn Sogner, *Trondheims bys historie II. Kjøpstad og stiftsstad, 1537-1807* (Trondheim 1962) 64, 237, 301; Fossen, *Bergen bys historie II*, 372-373.
7. Rijksarchief in Oslo, Rentekammeret. Lensregnskap. Bergenhus len, 1577-1578. In: Fossen, *Bergen bys historie II*, 228.
8. *Edvard Edvardsen. Bergen*, Olav Brattgard (ed.), *BHFS LV/LVI* (dl.1; 1949/1950) en *LVII/LVIII* (dl. 2; 1951/1952) I, 352 e.v. in: Fossen, *Bergen bys historie II*, 203, noot 37. 6 kilo verse, niet schoongemaakte kabeljauw geeft circa 1 kilo stokvis. 364.000 wagen stokvis staan dus gelijk aan 364.000 x 6 x 18,52 = 40.448 ton verse kabeljauw. Vergelijken we dit met de vangsthoeveelheden van de Hollandse haringvisserij, die in de eerste helft van de zeventiende eeuw – toen deze visserij op zijn hoogtepunt was – een jaargemiddelde van 20.000 last opleverde, dan blijken de vangsthoeveelheden van de Hollandse haringvisserij en de Noorse kabeljauwvangst elkaar een aantal jaren weinig te hebben ontlopen. Want 1 last haring is 17 kantjes is 14 volle landtonnen haring. In een volle ton zitten 700 à 800 haringen à 120-300 gram. Uitgaande van 5 haringen in een kilo, weegt een ton gemiddeld 150 kilo. 20.000 last haring is dus 20.000 x 14 x 150 = 42.000 ton. Het gewicht van zoute haring verschilt weinig van dat van verse. (Met dank aan de heer dr. S.J. de Groot van het RIVO te IJmuiden)
9. Te weten de Westhanzeatische steden, Sleeswijk-Holstein, Holland en Bergen. Rijksarchief in Oslo. Rentekammeret. Lensregnskap. Bergenhus len, 1634. In: Fossen, *Bergen bys historie II*, 203.
10. Schreiner vermeldt dat in 1629 28 Bergense schepen in totaal 32 reizen naar het buitenland maakten. Van deze reizen gingen er 19 naar Hollandse havens. Schreiner, *Hanseatene* 352.
11. Fossen, *Bergen bys historie II*, 193-204.
12. Axel Coldevin, *Næringsliv og priser i Nordland, 1700-1880*. Det Hanseatiske Museum. Skrifter. XI (Bergen 1938) 187, 191-194; Andreas Holmsen, 'Bonde-økonomi og fisker-økonomi i Norge i slutten av middelalderen' in: *Heimen XVI* (1975) 556; Nakken, 'Arcto-Norwegian cod stock' 212.
13. Arnved Nedkvitne, *Utenrikshandelen fra det vestfjellske Norge 1100-1600* (Bergen 1983) *passim*.
14. Specialisatie tot visser of boer vond pas plaats aan het einde van de vorige eeuw, toen er een grotere en stabiele afzetmarkt voor hun producten kwam.
15. Zie ook Jacques le Moine de l'Espine, *Den koophandel van Amsterdam ... etc.* (Amsterdam 1704) 76-79.
16. Dit had tot gevolg dat als de kabeljauw zich in dieper water ophield, wat in jaren met een koudere zeewatertemperatuur het geval was, de vis met het juksa onbereikbaar was en de vangsten dus geringer waren.
17. Coldevin, *Næringsliv* 186-187; Eivind Thorsvik, *Ut mot hav. Fiskerihistorie for Nordland*. Met bijdragen van Alf Kiil en Hans J. Bjørnstad (Bodø 1977) 111; Nedkvitne, *Utenrikshandelen* 61; Arnved Nedkvitne, 'Mens Bønderne seilte og Jægtene for' in: *Nordnorks og vestmorsk kystøkonomi 1500-1730* (Oslo 1988) 15, 71-72, 328, 591-592.
18. H.A.H. [Boelmans] Kranenburg, *De zeevisserij van Holland in den tijd der Republiek* (Amsterdam 1946) 19-20, 44-45, 86-92; H.A.H. Boelmans Kranenburg, 'Visserij in de Noordelijke Nederlanden 1580-1650' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden VII* (Haarlem 1980) 167-168; Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 305-306.
19. Zie bijvoorbeeld Alf Kiil, 'Litt om Lofotfisket i eldre tid' in: Eivind Thorsvik, *Ut mot hav* 28-29.
20. '...en høikonjunktur av likefrem eventyrlig omfang ...' in: Schreiner, *Hanseatene* 353-354.
21. Coldevin, *Næringsliv* 27; Jørgensen, 'Hooft' 224; Lorentzen, *Sjøfarten* 142-143.
22. Lofoten 4%, Vesterålen 1%. Het juksa komt trouwens helemaal niet voor in de boedelbeschrijvingen, omdat dit visuig te weinig waarde had om te worden vermeld. Stein Tveite, 'Fiskerisoge og bygdesoge 1600-1800' in: *Heimen XIV* (1967) 99; Kiil, 'Lofotfisket' 29; Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 69-71.
23. De hoekwantvissers werden meestal uitgereed door personen ter plaatse: kleine handelaars afkomstig uit Bergen en Trondheim (*utliggerbor-*

- gere), enkele ambtenaren en geestelijken. Fossen, *Bergen bys historie* II, 163-165; Kiil, 'Lofotfisket' 28.
23. Kiil, 'Lofotfisket' 28-31; Ragnhild Høgsæt, 'Var modernisering til fordel for nordlendingene, eller hadde de gode grunner for å motarbeide den?' in: *Historisk Tidsskrift* (HT) (4/1991). Pas in 1786 werd de hoekwantvisserij overal toegestaan, zij het pas halverwege het seizoen (na 4 maart). Deze laatste beperking werd uiteindelijk bij de visserijwet van 1816 opgeheven. Coldevin, *Næringsliv* 27.
 24. Het hoekwant raakte langs de kust van Finnmark al in gebruik vanaf ongeveer 1570/1580, in dezelfde tijd dat buitenlandse kabeljauwvisserij in grotere aantallen hier voor de kust kwamen vissen. In Finnmark was de kabeljauwvisserij anders georganiseerd dan in Nordland. De uitreders woonden hier in hetzelfde dorp als hun vissers, zodat ze er een oogje op konden houden dat de hele vangst ook werkelijk bij hen terecht kwam. De belangrijkste reden echter voor het vroege gebruik van het hoekwant in Finnmark was dat het hier het hele jaar door werd gebruikt en de meerverdiensite in verhouding tot het *juksa* daarom veel groter was dan in Nordland. Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 73, 77, 132.
 25. Kiil, 'Lofotfisket' 28-29.
 26. Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 69-80.
 27. Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 69-80.
 28. De prijzen van dure en goedkope consumptiegoederen, zoals rogge, bonen, vlees, kaas, boter, bier en turf, stegen in heel Europa vanaf het begin van de zestiende eeuw tot een hoogtepunt in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw, waarna in de rest van de eeuw een onregelmatig verloopende prijsdaling volgde. Gerekend in grammen zilver laten de stokvisprijzen in Bergen in de periodes 1551-1600 en 1601-1650 ook een stijging zien met respectievelijk circa 25 en 20% ten opzichte van de periode 1501-1550 (toen 100 kilo stokvis gemiddeld over deze jaren 101 gram zilver kostte). In de periode 1651-1700 is de gemiddelde stokvisprijs weer dezelfde als in de periode 1501-1550. Alf. Kiil, *Nordlandshandelen i det 17. århundre* (Svorkmo, z.j. [1935?]) 6-19; Kari Lindbekk, 'Norsk tørrfiskhandel i det 16. og 17. århundre' in: *Heimen* XVI (7,8/1974) 386-388; Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 42-44, bijlage 1; De Vries, *Nederland 1500-1815* 718-719.
 29. Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 24-26; Gisli Gunnarsson, *Monopoly Trade and Economic Stagnation. Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602-1787* (Lund 1983) 35; Fredrik M. Wallem, *Handelen med Tørfisk og Klippfisk* (Kristiania 1893) 3; Odd Vollan, *Den Norske klippfiskhandels historie* (Førde 1956) 24-25; Schreiner, *Hanseatene* 344.
 30. Nedkvitne, *Utenrikshandelen* 130; De Vries, *Nederland 1500-1815* 293 e.v.
 31. Kranenburg, *Zeevisserij* 151-167; Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 38-41.
 32. Aldus een Engels memorandum van rond 1640. Harold A. Innis, *The Cod Fisheries. The History of an International Economy* (herz. uitg. Toronto 1978) 69; *ibid.* 6-10, 46-51.
 33. De Vries, *Nederland 1500-1815* 296.
 34. Fossen, *Bergen bys historie* II, 575; De Vries, *Nederland 1500-1815* 296.
 35. Schreiner, *Hanseatene* 376-377; Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 82-84, 234-235.
 36. In het land als geheel groeide de bevolking van ongeveer 180.000 mensen in 1500 tot bijna 450.000 in 1665. Andreas Holmsen, *Norges historie* (Oslo 1961) 421.
 37. Nordland, i.e. Lofoten, Vesterålen, Andenes, Helgeland en Salten.
 38. Coldevin, *Næringsliv* 58-65; Lindbekk, 'Norsk tørrfiskhandel' 441-445; Kari Lindbekk, *Lofoten og Vesterålens historie 1500-1700* (s.l. 1978) 22-31, 91-93; Nedkvitne, *Mens Bønderne seilte* 227, 263.

NIEUW IN DE HOLLANDSE HISTORISCHE REEKS

DEEL 25: K.W.J.M. Bossaers

304 blz. prijs f 59,50

ISBN 90-72627-17-2 geb.

VAN KINTSBEEN AAN TEN STAATKUNDE OPGEWASSEN

Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw

De achttiende-eeuwse regenten zijn in het verleden vaak afgeschilderd als bepruikte nietsnutten die zich slechts inspanden voor hun eigen belang, waardoor de Republiek, na de glorieuze Gouden Eeuw, afgleid naar een tweederangs mogendheid. Recent historisch onderzoek heeft reeds aangetoond dat dit beeld onjuist is. Het huidige beeld van de achttiende-eeuwse regent is met name door een drietal proefschriften van Utrechtse onderzoekers over de Hollandse steden Leiden, Gouda en Hoorn ontstaan. Bossaers heeft onderzocht in hoeverre dit algemene beeld opgaat voor de andere stemhebbende steden van het Noorderkwartier, die veel kleiner in omvang waren dan de drie genoemde middelgrote steden. Bovendien was het Noorderkwartier in de achttiende eeuw in economisch opzicht in verval, hetgeen ook van invloed kan zijn geweest op de samenstelling van de stadsbesturen. Welke personen maakten deel uit van het stedelijke regentenpatriciaat? Hoe leefden en werkten zij? Dit zijn enkele vragen die in dit boek aan de orde komen. Frappante details komen soms aan de oppervlakte. Zo was de Alkmaarse regent Jan Anthonij van Vladeracken een dermate onhandelbaar heerschap dat zijn familie besloot hem in het verbeterhuis te laten opnemen. En het roemrechte lijn uit doordat de laatste afstamming tijdens zijn studententijd in Leiden bezweek aan de gevolgen van een nachtelijk avontuur.

Uit het onderzoek van Bossaers blijkt dat er grote verschillen tussen de steden bestonden. De drie grote steden van het Noorderkwartier passen vrij goed in het reeds uit de literatuur bekende beeld. Maar in de kleinere steden leefden slechts een handvol regentenfamilies het deftige bestaan dat van hen werd verwacht. Het merendeel van de regenten in de kleine steden onderscheidde zich nauwelijks van de overige burgers. Enige voorzichtigheid om te spreken van 'de regenten', waarbij al te eenzijdig wordt gedacht aan het patriciaat van de grootste steden, is dus noodzakelijk.

De **abonnementsprijs van de Hollandse Historische Reeks** bedraagt thans f 80,- per jaar. Voor dit jaarabonnement ontvangt men alle delen die gedurende dit jaar in de reeks verschijnen, **inclusief de verzendkosten**.

Men kan zich opgeven als abonnee door overmaking van het abonnementsgeld van f 80,- op **girorekening nr. 55 29 035**, t.n.v. de Stichting Hollandse Historische Reeks, Postbus 95904, 2509 CX Den Haag.

Informatie over eerder verschenen delen in de Hollandse Historische Reeks is verkrijgbaar via Postbus 95904, 2509 CX Den Haag.

De boeken in de reeks zijn ook verkrijgbaar via de boekhandel en rechtstreeks bij de Stichting Hollandse Historische Reeks.